

УДК 282(477. 7) “1920-1930” (093)(045)

В. П. Ганзуленко,
здобувач кафедри історії України Запорізького національного університету

ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В 20-30-Х РР. ХХ СТ.

У запропонованій статті автором проведено аналіз джерельної бази з історії Римо-католицької церкви на Півдні України в 20-30-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: Римо-католицька церква, Південь України, джерельна база дослідження.

Источники к изучению истории Римо-католической церкви на Юге Украины в 20-30-х гг. ХХ в.

В предложенной статье автором проведен анализ источниковой базы по истории Римо-католической церкви на Юге Украины в 20-30-х гг. ХХ в.

Ключевые слова: Римо-католическая церковь, Юг Украины, источниковая база исследования

Sources for studying history of Catholic Church in the South Ukraine in the 20-30s of the XX century.

In the represented article the author has conducted the analysis sources base for the history of Roman-Catholic Church in the South Ukraine in the 20-30s of the XX century.

Keywords: Roman-Catholic Church, the South of Ukraine, sources base.

В історичній науці останніх десятиліть питання історії релігійних течій та церков в Україні залишаються одними з ключових. Вітчизняні науковці отримали можливість неупереджено поглянути на раніше заборолені питання релігійного життя українського народу, насамперед 20–30-х рр. ХХ ст., коли в наслідок насадження державного атеїзму радянська влада намагалася витіснити релігію із суспільного життя.

Набула актуальності та стала відкритою для широкого загалу і проблема діяльності Римо-католицької церкви (РКЦ) в 1920–1930-х рр. Їй присвячена значна кількість дослідницьких робіт, як вітчизняних так і закордонних авторів.

Науковцями ретельно вивчалися питання становлення та поширення римо-католицизму в Україні, досліджувалися взаємовідносини РКЦ та державних структур, особливості формування етноконфесійних громад (німецької, польської, чеської, литовської та інших) у складі Католицької церкви [6; 8; 10; 11; 12].

Однак, недостатньо вивченими залишаються питання дослідження джерельної бази з історії Католицької церкви, особливо на території Південної України – регіону зі значними етнонаціональними та конфесійними особливостями.

Мета даної статті – окреслити репрезентативні можливості джерел з історії Римо-католицької Півдня України 20–30-х рр. ХХ ст.

Джерельну базу вивчення та висвітлення зазначеної проблеми становить широкий масив різних за походженням і функціональним призначенням опублікованих та неопублікованих джерел, що є традиційними для історичних досліджень. Це, в першу чергу, матеріали центральних та обласних архівів України, зокрема Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Державного архіву Херсонської області, Державного архіву Запорізької області, Державного архіву Миколаївської області, Державного архіву Одеської області, а також Державного архіву Саратовської області Російської Федерації (ДАСО).

Залучені архівні джерела – це, головним чином, законодавчі й актово-діловодні документи державних та місцевих органів влади і управління, релігійних об'єднань тощо. Ці документи зосереджені у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України): “Всеукраїнський Центральний Виконавчий комітет” (Ф. 1), “Рада народних комісарів УСРР” (Ф. 2), “Народний комісаріат внутрішніх справ УСРР” (Ф. 5), “Народний комісаріат юстиції УРСР” (Ф. 8).

Документи зібрані у фонді “Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету” (ЦДАВО України, ф. 1) включають протоколи засідань, постанови; аналітичні статті та звіти про соціально-політичне становище в регіонах України після утвердження радянської влади; листування й циркулярне супроводження з приводу роз'яснення правових питань, пов'язаних з відокремленням церкви від держави; звіти про діяльність місцевих органів радянської влади; звернення представників релігійних громад із скаргами та проханнями щодо обмеження або порушення їх прав.

Цінним джерелом з історії римо-католицьких громад в Україні є матеріали листування ВУЦВК з адміністративними відділами окружних виконавчих комітетів щодо обліку, реєстрації релігійних громад, віру-

ючих, закриття храмів та молитовних будинків, скарг віруючих на дії місцевих органів влади тощо. Зазначені архівні документи дозволяють відтворити картину державно-церковних відносин в країні, простежити процес взаємодії центральних та місцевих органів влади в ході реалізації антирелігійної політики, з’ясувати ставлення радянської влади до РКЦ та її віруючих порівняно з іншими конфесіями.

Правове становище служителів культу, прояви обмеження політичних, громадянських та соціальних прав цієї категорії населення було з’ясовано завдяки матеріалам фонду “Ради народних комісарів УСРР” (ЦДАВО України, ф. 2).

Найбільш фактографічно цінними є справи фонду “Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР” (ЦДАВО України, ф. 5) за 1923–1930 рр. У фонді зберігаються актові документи, що характеризують перебіг антицерковної політики середини та другої половини 20-х рр. Змістовними за своїм інформаційним потенціалом є матеріали про роботу ліквідаційного відділу (з 1924 р. – відділу культів при НКВС) та його вертикалі на місцях, звітні відомості про релігійний та антирелігійний рухи, чисельність і склад духовенства та віруючих.

Непересічне значення мають документи фонду “Народного комісаріату юстиції УСРР” (ЦДАВО України, ф. 8), які містять інформаційні матеріали щодо змін організаційної будови РКЦ в 20–30 рр. ХХ ст. та реакцію на них державних структур. Вони репрезентують роль держави у ході масового закриття церков, розкривають зовнішньополітичні важелі, що впливали на антикатолицьку кампанію в досліджуваній період.

Суттєвим доповненням групи державних документальних джерел виступають матеріали місцевих органів влади та управління, зосереджені в обласних архівах України. Зокрема, матеріали державних архівів Херсонської (Ф. 2 “Херсонський окружний виконавчий комітет Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів”, Ф. 455 “Адміністративний відділ окружного виконавчого комітету Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Херсонського округу”, Ф. 1887 “Херсонський відділ виконавчого комітету повітових рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів”), Одеської (Ф. 99 “Одеський губернський виконавчий комітет Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів”, Ф. 3865 “Одеський окружний відділ виконавчого комітету Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів”), Миколаївської (Ф. 118 “Адміністративний відділ Миколаївського окружного виконавчого комітету Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів”, Ф. 161 “Миколаївський окружний виконавчий комітет Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів”, Ф. 2266 “Виконавчий комітет Миколаївської

окружної Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Адміністративний відділ”), Запорізької (Ф. 316 “Адміністративний відділ Запорізького окружного виконавчого комітету Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів”, Ф. 1212 “Люксембурзький районний виконавчий комітет Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів”, Ф. 3756 “Мелітопольське Окрстатбюро при окружному виконавчому комітеті Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів”, Ф. 5747 “Фонд припинених справ”) областей.

Для розкриття проблеми вагоме значення мають церковні джерела, що визначають соціально-політичне становище РКЦ, інституційний статус церковних структур, правове становище релігійних громад. Репрезентативними є установчі та статутні документи, протоколи зібрань, звітна документація парафій, ділове листування духовних осіб тощо.

Наведені документи дозволяють відтворити структурну організацію церкви, проаналізувати взаємодію між її центральними та місцевими структурними ланками, з’ясувати найбільш значимі питання розвитку та життєдіяльності католицьких парафій, простежити механізми обмеження релігійних прав римо-католицьких громад та реакцію на них віруючих; дослідити соціальну діяльність Католицької церкви.

Важливою складовою цієї групи джерел є списки членів громад, звіти про діяльність парафій, фінансові звіти, протоколи зібрань, листування та звернення до місцевих органів влади, пояснювальні записки, розписки та інші документи, що розкривають особливості функціонування Римо-католицької церкви в 20–30-х рр. ХХ ст. та зберігаються в архівних фондах зазначених вище ВУЦВК, Ради народних комісарів УСРР, Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР, Народного комісаріату юстиції УРСР, а також фондах адмінвідділів регіональних виконавчих комітетів.

Зауважимо, що в умовах масового закриття храмів та припинення діяльності релігійних установ наприкінці 20-х – у 30-ті рр. було втрачено переважну більшість церковних архівів; частина церковних архівних матеріалів була втрачена за часів Великої вітчизняної війни.

Унікальні за інформаційною насиченістю і разом з тим практично не опрацьовані дослідниками матеріали з історії діяльності Католицької церкви на Півдні Україні зберігаються в фондах Державного архіву Саратовської області (Ф. 1166 “Могильовська духовна консисторія”, Ф. 1267 “Херсонська духовна консисторія”, Ф. 365 “Тираспольська духовна консисторія”).

Документи цих фондів дозволяють вивчити правове, організаційне та матеріальне становище Католицької церкви на Півдні України в дореволюційні часі; відтворити її ієрархічну будову, з’ясувати загальну чисельність

храмів, молитовних будинків, парафій, духовенства та віруючих; дослідити економічний, соціальний, культурно-просвітницький аспекти діяльності церкви в регіоні. Цінність цих матеріалів полягає в тому, що вони допомагають усвідомити наслідки антирелігійної політики радянської влади, осягнути масштаби людських, матеріальних та духовних втрат, яких зазнала Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму.

Високі інформаційні можливості демонструють джерела громадського походження, зокрема документи Комуністичної партії зосереджені в фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) та державних обласних архівах. Ці джерела є визначальними для розуміння масштабу, характеру та глибини втручання партійної інституції в церковні процеси України 20–30-х рр. ХХ ст.

Так матеріали фонду “Центрального комітету КПУ” (ЦДАГО України, ф. 1) характеризують зміст, форми і методи конфесійної політики комуністичної партії, доводячи наявність послідовної та динамічної антицерковної лінії вищої влади. Разом з тим, вони наживо демонструють внутрішні протиріччя релігійної політики, зміни її важелів у залежності від зовнішньополітичної ситуації в досліджуваній період.

Заслужують на увагу тези, директиви, огляди, доповіді місцевих партійних органів про становище релігійних організацій та антицерковну пропаганду серед етнічних груп, матеріали щодо діяльності адміністративних органів УСРР з проведення релігійної політики на місцях.

Таємне листування окружних парткомів дозволяє реконструювати напрямки роботи державних і партійних органів щодо антирелігійної пропаганди, запровадження форм ідеологічного диктату в соціальному, культурно-просвітницькому, господарському житті населення Південної України та, особливо, розкрити методи економічного терору і політичних репресій проти духовенства та віруючих РКЦ.

Значно розширюють уявлення про хід реалізації антирелігійної політики та методи поступового витіснення Католицької церкви з суспільного життя населення Півдня України матеріали колишніх партійних архівів, зокрема: Ф. П. 3 “Одеський губернський комітет КП(б)У”, Ф. П. 7 “Одеський окружний комітет КП(б)У” Державного архіву Одеської області, Ф. П. 1 “Миколаївський окружний комітет КП(б)У” Державного архіву Миколаївської області.

Враховуючи характер вище названих джерел, маємо зауважити, що вони є досить суб'єктивними, мають ідеологічне забарвлення та вимагають критичного ставлення.

Розглянемо більш детально допоміжні за видовою ознакою групи архівних джерел (законодавчі, актові та діловодні, статистичні джерела, судово-слідчі справи).

Комплекс законодавчих джерел включає документи державних та церковних органів влади (декрети, закони, постанови). Вони демонструють еволюцію державно-церковних відносин досліджуваного періоду. Так церковні джерела висвітлюють особливості трансформацій церковно-територіальної та організаційно-структурної будови Римо-католицької церкви; розкривають механізми управління церковними структурами в умовах наступу держави на позиції церкви; висвітлюють процедуру призначення духовних осіб, характеризують їх правове та матеріальне становище.

Законодавчі акти та матеріали центральних органів влади (ВУЦВК, РНК УСРР) розкривають механізми впровадження антирелігійної державної політики, характеризують головні напрямки її проведення, терміни та етапи впровадження; містять інформацію про реалізацію антирелігійної політики у межах всієї України, що дає змогу порівнювати її результати на Півдні та в інших регіонах країни.

Найбільш інформативною групою джерел є справочинна документація. Діловодні акти місцевих органів влади (постанови, рішення, накази губернських, окружних, районних, обласних виконавчих комітетів) на регіональному рівні регламентували діяльність релігійних організацій.

Кожна релігійна громада ставала об'єктом пильної уваги владних структур та зобов'язувалася звітувати про свою діяльність. Саме аналіз анкет релігійних громад, звітів та протоколів зібрань, кошторисів, списків парафіян, заяв та скарг громад до адмінвідділів дозволяє дослідити соціально-демографічний склад духовенства та пастви Римо-католицької церкви Півдня України, з'ясувати роль священників у житті парафій, рівень поваги населення до католицького духовенства.

Статути релігійних громад ілюструють правове становище католицького духовенства та пастви в південному регіоні України. Реєстраційні картки священнослужителів дозволяють простежити життєвий шлях католицьких священників, їх соціальне та майнове становище, рівень освіти тощо.

Документи церковного походження включають також рапорти парафіяльних священників, донесення та звіти єпископів і духовних правліль, листування духовних осіб, які містять відомості про стан Тираспольської дієцезії в 20–30-х рр. ХХ ст., чисельність храмів та духовенства, їх матеріальне забезпечення.

Справочинна документація місцевих партійних організацій містить звіти про хід антирелігійних заходів в південних округах України, розкриває силу фізичного тиску влади на священників. Залучені матеріали дозволяють з'ясувати роль священнослужителів у формуванні громадської думки, ставлення духовенства до радянської влади та соціально-економічних кампаній.

Статистичні джерела з досліджуваної проблематики представлено відомостями і таблицями, складеними церковною та світською владою, що містять інформацію про кількість релігійних громад, церковних споруд, духовних осіб та віруючих РКЦ. Крім того названі документи дають можливість простежити динаміку чисельності релігійних громад в досліджуваній період, висвітлити майновий та соціальний склад їх членів.

Важливими джерелами для вивчення кількісного складу католицьких громад в Південній Україні є матеріали губернських та окружних статистичних бюро, які додають уявлення про конфесійну ситуацію в округах [3; 5]. Місцеві комісії у справах національних меншин також періодично проводили дослідження етноконфесійного складу населення своїх регіонів [4].

Джерельну базу дослідження розширюють використані архівно-слідчі справи репресованих священнослужителів та віруючих РКЦ. Проаналізовані рапорти про обшуки, ордери на арешт, анкети арештованих, протоколи допитів, звинувачувальні вироки та виписки про їх виконання містять цінні відомості про долі римо-католицьких священиків та пересічних вірян, що постраждали під натиском репресивної машини.

Архівно-слідчі справи дозволяють дослідити національний склад, соціальне походження, професійну належність, вік, освітній рівень заарештованих, що є важливим для з'ясування соціального складу РКЦ в досліджуваній період.

Найбільш цінними є судові справи 30-х рр., сфабриковані за злочини проти колгоспного ладу, отримання іноземної допомоги під час голоду 1932–1933 рр., шпигунство на користь іноземних держав та антирадянську агітацію, оскільки їх матеріали розкривають справжні причини репресій проти духовенства та віруючих Римо-католицької церкви.

Суттєвою особливістю неопублікованих джерел, залучених у дослідженні, є їх розпорошеність і фрагментарність. Документи окремого архівного зібрання не мають достатньо можливостей для реконструкції цілісного процесу функціонування Римо-католицької церкви на Півдні України в досліджуваній період, що породжує необхідність розширення джерелознавчої бази за рахунок опублікованих джерел.

Серед опублікованих джерел в першу чергу виділяємо офіційно-нормативну документацію. До цієї групи матеріалів належать декрети, положення, постанови, вміщені в Збірнику законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР, зокрема Декрет про відокремлення церкви від держави від 22 січня 1919 р., Конституції УСРР та УРСР (1919 р., 1929 р., 1937 р.), Постанова РНК “Про порядок дозволу праці служителям релігійного культу” від 7 березня 1921 р. та інші.

Вище названі документи розкривають правове становище духовенства, порядок позбавлення католицьких священників виборчих прав, характер правових утисків щодо духовенства та віруючих; відтворюють шляхи реалізації поступової, “юридично оформленої” елімінації РКЦ із суспільного життя.

Важливим доповненням цієї групи джерел є збірки документів радянсько-ватиканських відносин, опубліковані Міністерством закордонних справ СРСР у різний час, що дозволяють простежити перебіг державно-церковних відносин 1917–1939 рр., спроби Апостольського престолу відновити свою юрисдикцію на території Радянського Союзу.

В 2003 р. за редакцією співробітниці Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України Н. Рубльової було підготовлено спецвипуск журналу “З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ”, присвячений становищу Римо-католицької церкви в Радянській Україні 1919–1937 рр. У виданні вперше публікувалися документи та матеріали Державного архіву Служби безпеки України, що розкривають механізми боротьби владних структур з РКЦ. Значну увагу надано висвітленню трагічної долі багатьох священнослужителів і вірян, що зазнали переслідувань за свою приналежність до Католицької церкви та стали головними обвинуваченими низки “антикостольних” кримінальних справ і судових процесів.

Цінним фактографічним джерелом, що розкриває трагічну завісу процесу знищення Римо-католицької церкви в СРСР, є укладений за редакцією о. Б. Чаплицького та І. Осипової збірник біографій репресованих католицьких священників і віруючих “Книга Памяти. Мартиролог Католической церкви в СССР” [7].

Важливою часткою дисертаційного дослідження є джерела особистого походження. Названі джерела представлені працями церковних діячів, автобіографіями та анкетами священників, щоденниками, спогадами, особистим листуванням очевидців подій 20–30-х рр. ХХ ст., серед яких можемо назвати адміністратора РКЦ в СРСР, єпископа П. -Е. Невьо, єпископів Тираспольської дієцезії А. Церра, Й. Кесслера, священників Х. Зиська, Ф. Пфлуга, Ф. Куна та ін.

Зауважимо, що переважна більшість джерел цієї групи майже неопрацьована та утруднена для вивчення. Серед опублікованих джерел варто відмітити праці Тираспольського єпископа Й. Кесслера “Geschichte der Diözese Tiraspol” та “Reiseerlebnisse”, видані в еміграції 1930 р. [1]. Й. Кесслер розглянув історію Тираспольської дієцезії (юрисдикція якої поширювалася на територію Південної України), звертаючи увагу на провідну роль держави в процесі штучного усунення РКЦ із контексту суспільного життя. Цінними є спогади автора про причини та складний шлях його вимушеної еміграції.

Вагомим доробком дослідження стали наративні джерела. Так особливе значення мають селянські спогади, в яких висвітлені питання ставлення пересічних громадян до церкви та священників, подій у церковному житті, спогади про знищення католицьких храмів, репресії проти духовенства та віруючих, й особливо становище РКЦ та її парафій в умовах голодоморів 1921–1922 рр. і 1932–1933 рр.

Однак, незважаючи на беззаперечну цінність наративних джерел, вони відіграють лише допоміжну роль у реконструкції трагічних для РКЦ історичних процесів 20–30-х рр. ХХ ст.

Окрему групу опублікованих джерел складають статистичні матеріали. Перш за все це матеріали переписів населення [2], праці окремих статистів [9], які містять інформацію про конфесійний склад населення Південної України, дозволяють простежити динаміку чисельності римо-католиків в регіоні, порівняти середній кількісний показник членів парафій у містах та сільській місцевості, а також з іншими регіонами України.

Складовою часткою джерельної бази є періодична преса. За видовою ознакою виділяємо церковну та світську, вітчизняну та зарубіжну пресу.

На жаль, маємо констатувати, що Півдні України друк періодичних видань католицької церкви майже повністю було припинено ще на початку Першої світової війни. Це пояснювалось тим, що більшість католицької пастви та духовенства регіону склали німці, а отже релігійні видання були переважно німецькомовними – забороненими через політичні переслідування.

Вивчення матеріалів світської радянської преси 20–30-х рр. ХХ ст. дає змогу не стільки здобути фактичні дані про становище РКЦ на Півдні України, як насамперед оцінити силу ідеологічного і психологічного тиску на свідомість масового читача, здійснюваного цією частиною комуністичного пропагандистського апарату з метою примусової атеїзації населення, дискредитації римо-католицького духовенства і самої церкви.

Впродовж 1920–1930-х рр. систематично вміщували публікації антикатолицького змісту газети ЦК КП(б)У – “Більшовик” (Харків) та “Комуніст” (Київ), журнал “Антипропаганда” (Харків). Аналогічну пропагандивну кампанію постійно вела газета найвищого органу влади УСРР – “Вісті ВУЦВК”. Спеціальні атеїстичні видання журнали “Безвірник”, “Антирелігіозник”, газети “Безбожник” крім матеріалів відверто антирелігійного змісту, публікувати також статті теоретиків наукового атеїзму та “вчених-релігієзнавців”, зокрема О. Ярославського, Б. Кандідова, Я. Ковальчука та інших, спрямовані проти РКЦ.

Погромні виступи проти Римо-католицької церкви публікувалися і

на шпальтах окружних партійних, радянських та псевдогромадських видань, як наприклад “Красное Запорожье”, “Червоний Миколаїв”, “Чорноморська комуна” (Одеса) та інших.

Зарубіжна преса досліджуваного періоду, що сприяє дослідженню проблематики представлена переважно польськими та емігрантськими польськомовними періодичними виданнями відверто католицького спрямування. Серед подібних видань можемо назвати газети “Oriens” та “Gazeta Kościelna”. На їх шпальтах публікувалися матеріали щодо становища РКЦ в СРСР, висвітлювалися долі репресованих католицьких священників, містилися повідомлення про парафіяльне життя віруючих тощо.

Однак, використовуючи будь-які документи та матеріали періодичних видань 20–30-х рр. ХХ ст., необхідно враховувати надмірну заідеологізованість цієї преси та керуватися принципами джерелознавчої критики. В цілому, преса різних ідеологічних спрямувань дозволяє більш детально відтворити соціально-політичну атмосферу функціонування РКЦ на Півдні України, простежити загальні та специфічні тенденції змін у церковному житті.

Таким чином, проведений аналіз засвідчує, що дослідження історії Римо-католицької церкви Півдня України 20–30-х рр. ХХ ст. ґрунтується на об’єктивній та різноманітній джерельній базі, яка включає основні групи джерелознавчої інформації. Комплексне використання зазначеного кола джерел може слугувати репрезентативною основою дослідження та є достатнім для вирішення ключових аспектів проблеми.

Список використаних джерел та літератури:

1. Kessler J. A. Geschichte der Diözese Tiraspol. – Dickinson. N. Dakota, 1930; Kessler J. A. Reiseerlebnisse. – Dickinson. N. Dakota, 1930.
2. Всесоюзная перепись населения 1926 г. – Т. XIII. – М. : ЦСУ СССР, 1929. – VII, 464 с.; Население Одесской губернии по данным переписи 1920 года // Серия I. Демография. – Том I, вып. 7. – Харьков, 1922. – 25 с.; Національний склад сільського населення України. Попередні підсумки все-союзного перепису населення 1926 р. – Т. I. Демографія. – Вип. 1. – Харків : Видання ЦСУ УСРР, 1927. – 225 с.
3. Держархів Запорізької обл., ф. 3756, оп. 1, спр. 6, 534 арк.
4. Держархів Миколаївської обл., ф. 161, оп. 1, спр. 1161, 226 арк.
5. Держархів Одеської обл., ф. 99, оп. 1, спр. 215, 114 арк.
6. Єременко, Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. ХХ ст. / Т. І. Єременко. – Київ : Ін-т історії НАН України, 1994. – 74 с.
7. Книга Памяти. Мартиролог Католической церкви в СССР / авт. -сост. о. Б. Чаплицкий, И. Осипова. – М. : Серебряные нити, 2000. – 832 с.
8. Лиценбергер, О. А. Римско-католическая церковь в России: история и

правовое положение / Ольга Андреевна Лиценбергер. – Саратов : Поволжская Академия гос-нной службы, 2001. – 384 с.

9. Национальный состав Советской Украины / Сост. Н. А. Черлунчакевич. – Бахмут-Харьков : Держвидав України, 1925. – 110 с.; Національні меншості на Україні (реєстр селищ). – Харків : Держвидав України, 1925. – 65 с.; Хоменко А. Національний склад людності України. – Х. : Держвидав “Господарство України”, 1931. – 143 с.

10. Плесская-Зебольд, Э. Г. Одесские немцы. 1803–1920 гг. / Э. Г. Плеская-Зебольд. – Одесса : Изд-во “ТЭС”, 1999. – С. 341.

11. Рубльова, Н. С. Політика радянської влади щодо Римо-католицької церкви в Україні, 20–30-ті роки ХХ ст. : дис... канд. іст. наук: 07. 00. 01 / Інститут історії України НАН України. – К., 1999.

12. Стронський, Г. Приречена на мовчання: РКЦ на Україні в 20–30-ті рр. / Г. Стронський // Людина і світ. – 1994. – № 3–4. – С. 17–20.